

بررسی و معرفی حمام‌های دوران اسلامی دهستان‌های زیاران، کوهپایه شرقی و غربی شهرستان آبیک

یعقوب ابراهیمی

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر، ابهر، ایران

آراز نجفی نویسنده مسئول:

najafi.abhariau.ac.ir

استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر، ابهر، ایران

فرزاد مافی

استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر، ابهر، ایران

تاریخ پذیرش: ۹۶/۷/۲۰

تاریخ وصول: ۹۶/۱/۱۵

چکیده

طی فصل اول بررسی و شناسایی باستان‌شناسی کوهپایه‌ی شهرستان آبیک (شامل محدوده‌ی شمالی دهستان‌های زیاران، کوهپایه‌ی شرقی، غربی و اقبال شرقی) واقع در ارتفاعات جنوبی البرز مرکزی، تعداد دو قلعه، چهار امامزاده و پنج حمام تاریخی شناسایی گردید، که با توجه به شرایط اقلیمی منطقه، دارای ویژگی‌های معماری خاصی هستند. مطالعه‌ی بناهای تاریخی شناسایی شده در پروژه‌ی بررسی و شناسایی باستان‌شناسی کوهپایه‌ی آبیک، ما را در درک هرچه بهتر ویژگی‌های معماری این منطقه اعم از نوع کاربرد بنا، روش ساخت و چگونگی استفاده از مصالح گوناگون در بناها، نوع تزئینات، نوع مصالح بکار رفته در بنا و ... یاری می‌دهد. ضمن اینکه با مصالح بومی محدوده‌ی بررسی نیز آشنا می‌شویم. به دلیل جهت‌گیری منطقی در روند پژوهش در این مجال تنها به مطالعه‌ی حمام‌های تاریخی محدوده‌ی بررسی و معرفی این بناها، سبک و مصالح بکار رفته در بنا و شناسایی مصالح بومی محدوده‌ی بررسی - پرداخته، تا بتوان برای حمام‌های منطقه الگوی معماری مشخصی را بدست آورد.

واژگان کلیدی: حمام‌های تاریخی، کوهپایه‌ی آبیک، البرز مرکزی

مقدمه

ارتفاعات، دره‌ها و دامنه‌های رشته کوه‌های البرز میانی در ادوار پیش از تاریخ به دلیل شرایط خاص اقلیمی و توانمندی‌های زیست‌محیطی مورد توجه گروه‌ها و جوامع انسانی بوده است. در دوران تاریخی و به ویژه پس از اسلام علاوه بر مؤلفه‌های فوق، این مناطق گاهی به عنوان پناهگاه و مأمن از سوی جریان‌های سیاسی و مذهبی مختلف مورد استفاده قرار می‌گرفته است. شکل‌گیری، گسترش و تداوم بسیاری از جریان‌های سیاسی و مذهبی و اجتماعی از جمله نهضت‌های علوی شیعیان در قرون اولیه اسلامی، نهضت اسلامی در قرون میانه و به ویژه جنبش‌های دوران مشروطه‌خواهی در قرون متأخر اسلامی در این مناطق مؤید این ادعاست.

دامنه‌های جنوبی البرز در استان قزوین نیز از این قاعده مستثنی نیست، به ویژه از این حیث که مشرف بر جاده‌ی معروف خراسان بوده و باشندگان این دیار می‌توانسته‌اند از ارتفاعات البرز به عنوان حصن و حصار و دژی محکم در برابر تهدیدات و تهاجمات احتمالی استفاده کنند. کوهپایه‌های آبیک به عنوان بخشی از منطقه‌ی فوق‌الذکر که به مثابه حلقه‌ی ارتباط دو حوزه‌ی فرهنگی - جغرافیایی «طالقان» و «الموت» و به دلیل اشراف مستقیم بر «جاده‌ی خراسان» از جمله مکان‌هایی است که انجام دقیق مطالعات و پژوهش‌های باستان‌شناختی در آن می‌تواند اطلاعات بسیاری به منظور بازسازی روند تحولات و تطورات تاریخی و اجتماعی و فرهنگی این خطه از ایران به دست دهد. در گفتار پیش رو سعی شده است چند بنای - حمام دوره‌ی - متأخر اسلامی (صفوی و قاجار) موجود در دهستان‌های زیاران، کوهپایه‌ی شرقی و غربی معرفی و مطالعه گردد تا از این ره‌آورد ضمن شناخت ویژگی‌های معماری اسلامی منطقه اطلاعاتی فراهم آید تا به توسعه‌ی دانش ما درباره‌ی روند تحولات و تطورات فرهنگی و هنری بیانجامد.

پاکی جسم و روح از روزگاران کهن در ادیان و کشورهای مختلف خصوصاً ایران از اهمیت خاصی برخوردار بوده است (کیانی، ۱۳۹۴: ۲۴۳، پیرنیا، ۱۳۹۲: ۳۱۹، محمودی، ۱۳۷۰: ۴۹). برابر اسناد گوناگون در ایران قبل از زرتشت، مهرپرستان برای انجام اعمال دینی خود می‌بایست چند روز غسل می‌کردند تا بتوانند در مراسم مذهبی خود شرکت نمایند، لذا وجود محلی برای شستشو از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است (رضی، ۱۳۵۹: ۸۸، پژوهشکده مردم‌شناسی، ۱۳۸۴، ۳۴). در آئین مزدیسنا پاکیزگی فوق‌العاده اهمیت داشته است. بر اساس اندیشه‌های مزدیسنا، پاکیزگی یکی از نعمات بزرگ شمرده شده و به همین دلیل جهت جلوگیری از آلودگی سعی می‌شد دائماً خود را

شستشو نمایند (کیانی، ۱۳۹۴: ۲۴۳-۲۴۴). در آئین زرتشت، پس از بیداری از خواب سه مرتبه از آرنج تا سر انگشتان دست خود را می‌شویند تا بتوانند مراسم مذهبی را بجا بیاورند. (همان: ۱۳۷۹: ۲۴۳)

کلمه‌ی پادیاوی به معنی غسل، وضو، پاک کردن و پاکیزه نگاه داشتن است که در دوره‌ی قبل از اسلام متداول بوده و پادیاو (در زبان فرانسه پاسیو از همین واژه گرفته شده) به معنی محل شستشو است (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۳۲۰). در گذشته‌های دور (حدود ۱۵۰۰ یا ۲۰۰۰ سال قبل) شستشوی معمولی به صورت حاضر نبوده است. گرمابه یا پادیاو ساختمانی گرم با ظرفی بزرگ به نام آبن بوده است. از آن جهت که آب را مقدس می‌شمردند و نمی‌خواستند آن را آلوده کنند، آب استفاده شده را بعد از استحمام روی زمین یا به آسمان پاشیده و به هیچ عنوان آن را وارد آب پاک نمی‌کردند. (پیرنیا: ۱۳۸۷: ۱۹۷).

دین اسلام بیش از هر دینی به پاکیزگی اهمیت داده و تمام اعمال مذهبی از جمله نماز نیاز به شستشو و وضو دارد و برای بجا آوردن این فریضه در زمان‌های ویژه، تطهیر و غسل از واجبات به شمار می‌آید (کیانی، ۱۳۹۴، ۲۴۵، ۶۱۰: Arvigo، ۲۰۰۳). علیرغم این همه سفارشات در مورد شستشو، متأسفانه اطلاعات و آثار زیادی از حمام‌های پیش از اسلام و اوایل دوره‌ی اسلامی باقی نمانده است. از دوره‌ی اموی و عباسی در کنار کاخ‌های خلفا، حمام‌هایی با تزئینات بسیار زیبا باقی مانده که نشان از شاهکار هنر معماری این دوران است (بلاذری، ۱۳۴۶: ۲۱۰، کیانی ۱۳۹۴: ۲۴۶، مظاهری، ۱۳۴۸: ۲۵۸). در داخل کشور ایران در این دوران حمام‌های عمومی در شهرها و به احتمال زیاد در روستاها وجود داشته که اطلاعات چندانی از آنها در دست نیست. دوره‌ی سلجوقی که هنر معماری به اوج شکوفایی می‌رسد، آثاری از حمام‌ها نیز مشاهده می‌گردد که کاوش‌های باستان‌شناختی در کنگاور و جرجان بقایای حمامی از این دوره را مشخص کرده است (کامبخش‌فرد، ۱۳۵۰: ۲۷، کیانی، ۱۳۹۴: ۲۴۸-۲۴۷). در ایام ایلخانی‌ها با پایتخت شدن تبریز، مراغه، اردبیل و سلطانیه آثاری از حمام‌های عمومی در داخل شهرها، روستاها و کاروانسراها ساخته می‌شود (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۴۳)، که بقایای نمونه‌ای از آن را می‌توان در تخت سلیمان تکاب که در کاوش‌های باستان‌شناسی توسط یوسف مرادی کشف گردید را نام برد. (مرادی،)

اما باشکوه‌ترین حمام‌های بعد از دوره‌ی صفوی را می‌توان در مجموعه‌هایی چون حمام گنجعلی خان کرمان (ر.ک قیومی، ۱۳۷۸: ۵۳-۴۷)، حمام وکیل کرمان، حمام ابراهیم خان کرمان،

حمام وکیل شیراز، حمام پهنه‌ی سمنان، حمام خسروآقا در اصفهان (ر.ک کیانی، ۱۳۹۴: ۲۴۸، آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۷)، حمام حاج عبدالکریم قزوین، حمام خان کاشان، حمام سلطنتی باغ فین کاشان (ر.ک حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۱۲۱) و حمام خدمه در همین باغ، حمام باغ عفیف آباد شیراز و حمام چهار فصل در اراک که به یادگار باقی مانده، مشاهده کرد (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۲۰۱).

واژه‌ی گرمابه مرکب از دو کلمه‌ی گرم و آبه (که در اینجا به معنی محل ساختمان است) می‌باشد بنابراین گرمابه به معنی آب گرم نبوده بلکه به معنی محل یا ساختمان گرم است. مانند سردابه به معنی ساختمان سرد و گورابه به معنی قبرستان یا مقبره (همان ص ۱۹۷).

در ادامه به معرفی حمام‌های واقع در ارتفاعات شمال دهستان‌های زیاران، اقبال شرقی و غربی، از توابع شهرستان آبیک می‌پردازیم:

بنای حمام تاریخی روستای چناسک (شکل شماره یک):

این بنا در ضلع شمال غربی روستای چناسک در میان بافت خانه‌های روستایی در محدوده‌ای معروف به قلا محله قرار گرفته است. این بنا که هم‌اکنون بلااستفاده است، از مصالح سنگ‌های رودخانه‌ای و ملات شفته آهک ساخته شده است. اندود اولیه‌ی داخل بنا "دیمه" بوده که پس از مرمت اخیر بنا به ملات سیمان و ماسه‌ی نرم تغییر یافته است. اندود بخش خارجی بنا نیز کاه‌گل بوده که اکنون سقف بنا قیر گونی و آسفالت است و برای دیوارها از ملات سیمان و ماسه استفاده کرده‌اند. بنای حمام تاریخی روستای چناسک حدود ۲/۵ متر از سطح زمین‌های اطراف پائین‌تر بوده و تنها در بخش شمال شرقی و شمال به دلیل قرار گرفتن در شیب کنار رودخانه‌ی "در بند" و هدایت پس‌آب حمام به خارج از بنا، همسطح زمین است (تصویر شماره یک).. "آیگاه" بنا در ضلع غربی قرار گرفته که پس از گذر از ۶ پله به طرف پائین، به فضای "دهلیز" مانند می‌رسیم که از شرق به "بینه"‌ی حمام راه دارد. در بخش غربی دهلیز سکویی با طاق جناقی تعبیه شده که محل دخل "حمام‌وان"^۲، نگهداری امانات، پهن کردن لنگ و قرار دادن اجناسی که بجای پول به حمام-وان داده می‌شد، است. فضای رختکن در سه جهت شمالی، شرقی و جنوبی فرورفتگی نیمکت مانند با طاقی جناقی دارد. فضای بینه حوضی در وسط و ورودی در قسمت غربی دارد که به

اندودی از خاکستر + آهک + مقداری لویی یا لوخ یا پیزه (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۳۸۱)

^۱ - مردم بومی منطقه به مسئول حمام، حمام‌وان یا حمام‌بان می‌گویند.

"میان در" محقری متصل است. در فضای میان در یک "خواجه نشین" با طاقی جناقی وجود دارد که به گفته‌ی اهالی روستا از این سکو برای مراسم‌های ویژه همچون حمام عروسی، حنابندان و زایمان، و همچنین افراد بزرگ روستا جهت قرار دادن لنگ و دولچه و اسباب حمام استفاده می‌کردند. ضمن اینکه یک "کُنه" در غرب سکوی خواجه نشین میان در جهت قرار دادن اسباب حمام تعبیه شده است. میان در توسط دالانی در بخش شرقی به "گرمخانه" و محل شستشو متصل می‌گردد. فضای گرمخانه نیز فضایی چهارگوش و مستطیل شکل است که در دو سوی جنوبی و غربی دو "چفد" جناقی برای کیسه کشی وجود دارد. در کناره‌ی شرقی طاق جنوبی فضایی کوچک برای زدودن موهای اضافی بدن در نظر گرفته شده است. خزینه‌ای کوچک در بخش شمال شرق گرمخانه وجود دارد که مربوط به ذخیره‌ی آب سرد است و خزینه‌ی آب گرم در ضلع شمالی بنا قرار گرفته است. آب این خزینه‌ها از طریق لوله‌ای تأمین شده و برای استفاده آماده می‌شوند. تون خزینه‌ی آب گرم در بخش شمال شرقی خزینه قرار دارد که توسط کوره‌ای که در گولخن یا "تاوخانه"ی شمال حمام واقع است گرم می‌شود. این تون به وسیله‌ی "پیه‌دارو" در سطح خزینه آب‌بندی شده است. سوخت کوره در قدیم چوب و بوته‌های گون، و در این اواخر نفت سیاه، یا نفت و گازوئیل بوده است. "آسمانه"ی بنا با گنبدی "کلنبو" مسقف شده که در قسمت مرکز هر گنبد یک "جامخانه" یا "هورنو" جهت تأمین نور فضاها در داخل حمام وجود دارد. این حمام فاقد هرگونه تزئینات است. همانطور که قبلاً گفته شد گویا در سال‌های اخیر این بنا مورد بازسازی قرار گرفته و اندود بنا تجدید شده و با ملات سیمان مرمت شده است. شایان اشاره است که در غرب این حمام بنای امامزاده اسماعیل قرار گرفته و خود بنای حمام نیز بر روی محوطه‌ی قَلامحله که محوطه‌ای باستانی است ساخته شده است. به دلیل متروک و بلااستفاده شدن، فضای بنا بیشتر شبیه به یک زیاله‌دانی شده و نیز باعث شده که اهالی نسبت به سلامت بنا بی‌توجه باشند و بنا رو به فرسودگی و زوال است. طبق نظر کارشناسان اداره‌ی میراث فرهنگی استان قزوین، این بنا مربوط به دوره‌ی قاجار است. (تصویر شماره دو)

بنای حمام تاریخی روستای شکرناپ (شکل شماره دو): این بنا در حاشیه‌ی جنوب شرقی روستای شکرناپ واقع شده است. این حمام که با مصالح آجر ساخته شده است. ابعاد آجرهای بکار رفته ۲۰×۲۰ سانتی‌متر بوده که بنظر می‌سد این حمام نیز در زمان الحاقات بنای امامزاده علی روستای شکرناپ که از همین نوع آجر استفاده شده، بنا گردیده است. قسمت اعظم ساختمان حمام در زیر زمین قرار گرفته، بطوریکه حدود دو سوم از ارتفاع بنا زیر زمین و یک سوم آن بالای

زمین است. برای ورود به بنا از راه یک در با طاقی "چپله" ای با عرض ۸۰ سانتی‌متر و گذر از راه‌پله‌ای با هشت پلکان به سمت پایین، و چرخشی ۹۰ درجه‌ای به سمت جنوب شرق و ورود به درون یک دالان، به بینه‌ی حمام می‌رسیم. فضای رختکن یا بینه دارای دو طاق جناقی در سمت شرق و غرب است که سکوهایی در این طاق‌ها برای تعویض لباس ایجاد شده است. در جنوب میانه‌ی بینه یک جرز به طول تقریبی یک متر این فضا را به دو بخش تقسیم مینماید که در کناره‌ی شرقی این جرز یک حوض آب سرد تعبیه شده است. بخش جنوب شرق بینه توسط دالانی با طول اندک و چپله به فضای میان در متصل است. فضای "میان در" فضایی است چهارگوش مربع، بدون هیچ سکویی که در بخش شرقی حمام واقع است. تنها ویژگی این بخش کُنه‌ای در جرز جنوب غربی آن است که به نظر می‌رسد برای قرار دادن اسباب حمام بکار می‌رفته. ورودی میان در به گرمخانه در بخش جنوب شرق میان در واقع شده است. فضای اصلی حمام یا قسمت شستشو و گرمخانه شامل سه قسمت است. بخش نخست فضایی است مستطیل شکل، دارای یک طاق با عمق زیاد در جنوب و طاقی دیگر با عمق کم در شرق که هر دو فضا دارای چغد جناقی و چپله‌ای هستند. یک جرز در جنوب غربی فضای نخست گرمخانه به طول حدود یک متر این فضا را با فضای بعدی که در غرب فضای نخست واقع شده جدا می‌کند. این فضا در واقع فضای میانی گرمخانه است که در غرب با خزینه‌ی آب گرم و در شمال با فضای سوم شستشو مجاور می‌باشد. در بخش جنوب این فضا طاقی جناقی وجود دارد که در زیر این طاق محل زدودن موهای اضافی بدن تعبیه شده است. سکویی نیز بین فضای میانی گرمخانه و خزینه وجود دارد که برای ورود به خزینه باید از روی این سکو عبور کرد. در کنج طاق جنوبی و سکوی غربی حوض آب ولرم تعبیه شده که برای شستشوی بدن از آب این حوض استفاده می‌شود. در بخش شمالی نیز فضای سوم گرمخانه قرار دارد که بصورت چهارگوش مربع بوده و در شمال و غرب دارای سکوهایی به شکل نیمکت بوده و جهت نشستن تعبیه شده است. همانطور که قبلاً اشاره شد خزینه‌ی آب گرم حمام در سمت غربی بخش میانی گرمخانه قرار گرفته و در واقع تنها خزینه‌ی این حمام بوده و این بنا خزینه‌ی آب سرد ندارد. نور لازم برای داخل بنا توسط چهار هورنو تأمین می‌شود و اندود داخل بنا اندود دیمه بوده که بعد از مرمت در سالهای آخر استفاده از حمام این اندود به ملات سیمان تغییر یافته است. پس‌آب حمام نیز به زمینها و باغات شرقی بنا هدایت می‌شود. این حمام هم‌اکنون بلااستفاده است اما به گفته‌ی اهالی تا حدود ۱۰ سال گذشته مورد استفاده بوده و چندین بار مورد بهسازی و مرمت قرار گرفته که از جمله‌ی این مرمت‌ها می‌توان به اندود

سیمانی دیوارها اشاره کرد. به دلیل متروک و بلااستفاده بودن، این محل هم‌اکنون بیشتر شبیه به زباله دانی و محل تجمع افراد معتاد است و به دلیل عدم رسیدگی اندود دیوارهای بنا و آجرهای سقف سست شده و در حال ریزش است. طبق نظر کارشناسان اداره‌ی میراث فرهنگی استان قزوین، این بنا مربوط به دوره‌ی قاجار است. (تصویر شماره سه)

بنای حمام تاریخی روستای توداران

این بنا در داخل بافت توداران و جنوب مسجد روستا واقع شده است. این حمام که هم‌اکنون نیز مورد بهره‌برداری قرار دارد، از مصالح سنگ و ملات شفته آهک ساخته شده است. ورودی بنا در ضلع جنوبی قرار گرفته که پس از گذر از آن به فضایی چهارگوش می‌رسیم که بینه‌ی حمام است. در دو جهت شمالی و شرقی این فضا دو فرورفتگی نیمکت مانند با طاقی جناغی وجود دارد. این فضا که به منزله‌ی رختکن بوده، حوضی در وسط و دری در قسمت غربی دارد که به فضای گرمخانه و محل شستشو می‌رسد. فضای گرمخانه نیز فضایی چهارگوش و مستطیل شکل است که در دو سوی شمالی و غربی دو سکو همانند سکوه‌ای رختکن دارد و خزینه در ضلع جنوبی بنا قرار گرفته است. خزینه به دو قسمت برای آب سرد و گرم تقسیم می‌شود که این آبها از طریق لوله‌ای به حوضی در کنار این دو فضا می‌رسند که در این حوض با هم ترکیب و ولرم شده و برای استفاده آماده می‌شوند. سقف بنا با گنبد‌های کلبه‌سقف شده که در قسمت مرکز هورنو دارند. تون حمام نیز در ضلع جنوبی بنا در زیر خزینه قرار دارد که برای گرم کردن این قسمت از سوخت نفت سیاه، چوب و یا نفت و گازوئیل استفاده می‌شود. گویا در سال‌های اخیر این بنا مورد بازسازی قرار گرفته و اندود بنا که در گذشته دیمه بوده، تجدید شده و با ملات سیمان مرمت شده است. خوشبختانه به دلیل کاربردی بودن، این بنا همچنان سالم است و مدام مورد مرمت قرار می‌گیرد و از تخریب آن جلوگیری می‌شود. این بنا مربوط به دوره‌ی قاجار است. شایان اشاره است که در شمال این حمام بنای مسجد روستای توداران قرار گرفته که دو درخت بسیار قدیمی و کهنسال چنار در کنار آن قرار دارند (تصویر شماره چهار).

بنای حمام تاریخی روستای قاضی کلایه

این بنا در داخل بافت روستای قاضی کلایه واقع شده است. بنای این حمام با مصالح سنگ و ملات شفته آهک ساخته شده و بنایی است که به ۳ فضای اصلی تقسیم می‌شود و دو فضای الحاق دارد که در سال‌های اخیر به بنا اضافه شده است. آیگاه بنا در گوشه‌ی شمال شرقی است که

به فضای بینه وارد می‌شود؛ این فضا سه طاق جناقی در اضلاع شمالی، جنوبی و غربی دارد که این طاق‌ها سکویی برای تعویض لباس دارند، در مرکز این فضا نیز حوض آبی به شکل چهار گوش دیده می‌شود. گوشه‌ی جنوب‌غربی این فضا راهرویی وجود دارد که با یک شکست به سمت شرق (راهرو به شکل L است) و بعد از آن جنوب به گرمخانه یا فضای شستشو می‌رسد. فضای شستشو نیز به شکل یک چهارطاقی با گنبدی در وسط و حوضی کوچک در ضلع جنوبی دارد. این حوض بین دو خزینه‌ی آب گرم و سرد واقع شده که پس از ولرم شدن آب در این حوض برای شستشو استفاده می‌شود. در گوشه‌ی جنوب‌غربی این فضا، فضایی L مانند وجود دارد که در ایام رونق این حمام برای نظافت و زدودن موهای اضافی بدن استفاده می‌شده است. در ضلع جنوبی گرمخانه دو خزینه‌ی آب گرم و سرد وجود دارد و تون در ضلع جنوبی این فضا بوده است که در سال‌های اخیر یکی از فضاهای الحاقی پیش‌گفته در کنار تاوخانه‌ی قبلی ساخته شد و مشعلی در آن قرار گرفته است. فضای الحاقی دیگر که در ضلع شرقی به بنا الحاق شده، فضایی مستطیل شکل است که چند دوش آب برای شستشوی نهایی در آن تعبیه شده است. اندود داخل بنا از نوع دیمه بوده که روی آن را با ملات سیمان پوشانده‌اند. آسمانه‌ی بنا پوششی گنبدی دارد که گنبدها از نوع کلنبو با هورنویی در مرکز هستند. تخریب کامل سقف بنای الحاقی تاوخانه و تخریب برخی از اندودها در داخل بنا از عمده‌ترین آسیب‌های وارد شده به این بنا محسوب می‌شوند. یکی از دلایل عمده‌ی تخریب روزافزون این بنا متروک و بلااستفاده شدن آن در سال‌های اخیر است و به همین دلیل مورد توجه و رسیدگی اهالی قرار نمی‌گیرد. این بنا مربوط به دوره‌ی قاجار است (تصویر شماره پنج).

بنای حمام تاریخی روستای سایین‌دره (شکل شماره سه): این بنا در داخل بافت روستای سایین‌دره واقع شده که بسیار کوچک است، از مصالح سنگ و آهک ساخته شده و اندود داخل بنا دیمه بوده که روی آن را با ملات سیمان پوشانده‌اند. ورودی بنا در ضلع شمال شرقی قرار گرفته که روبه فضای بینه باز می‌شود (تصویر شماره شش). رختکن این حمام دو سکو با طاق جناقی در اضلاع شرقی و جنوبی دارد که سکوهایی برای تعویض لباس هستند، حوض کوچکی متصل به سکوی جنوبی بینه وجود دارد که با آب سرد پر می‌شود. فضای رختکن از سمت غرب بوسیله‌ی دالانی به فضای گرمخانه حمام یعنی فضای شستشو منتهی می‌شود که در گوشه‌ی شمال شرقی این فضا، یک فضای کوچک با طاق جناقی برای زدودن موهای اضافی بدن دیده می‌شود. خزینه‌های حمام در ضلع غربی بنا واقع شده و توسط دیواری کوتاه بخش آب گرم از آب سرد جدا می‌شود.

شایان اشاره است که خزینه‌ی آب سرد با حجمی کمتر از خزینه‌ی آب گرم در جنوب غربی گرمخانه واقع است (تصویر شماره هفت). حوضی در کنار جرز شرقی خزینه‌ها وجود دارد که آب گرم و سرد از هر دو خزینه توسط لوله به آن هدایت می‌شود که این عمل در سالهای اخیر انجام شده است و پیش از آن برداشت آب گرم مستقیماً از خزینه انجام می‌شده است. پوشش بنا گنبد کلبو است که گنبد نیز از مصالح سنگ و آهک ساخته شده و یک هورنو در مرکز دارد. این حمام نیز فاقد هرگونه تزئینات است. حمام بر اثر عدم استفاده و مرمت رو به زوال است. طبق نظر کارشناسان اداره‌ی میراث فرهنگی استان قزوین، این بنا مربوط به دوره‌ی قاجار است. (شکل شماره سه)

برآیند.

روش ساخت و ترکیب اجزای ساختمان این بناها اعم از نوع آسمانه (گنبد کلبو)، هورنوها، سکوها و طاقها (چفد جناقی)، و در بنای حمام روستای شکرناپ نوع طاقهای چپیده و بطور کلی پلان و زمان ساخت حمامها، این بناها را در غالب سبک اصفهان که به اعتقاد پژوهشگران هنر معماری منشاء آن خطه‌ی آذربایجان است قرار میدهد. با توجه به ویژگی‌های مشروحه در معرفی حمامهای منطقه می‌توان شاخصه‌هایی را برای این بناها تعریف کرد که با ویژگیهای کلی هنر معماری ایران مطابقت دارد.

"مردم‌واری" (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۲۶)، در ساختمان و اجزای حمامهای منطقه با استناد به تناسب جمعیت روستاهایی که این حمامها در آنها واقع شده‌اند کاملاً مشهود است. حمامهای روستای چناسک و شکرناپ، که هر کدام دارای جمعیتی حدود ۲۰۰ خانوار هستند، با مساحتی حدود ۱۵۰ متر مربع بزرگترین حمامهای منطقه بوده، در حالی که حمامهای روستای توداران و سائین‌دره که دارای بین ۱۰ تا ۱۵ خانوار جمعیت هستند، با مساحتی حدود ۴۵ متر مربع جزء کوچکترین حمامهای منطقه بشمار می‌آیند. در واقع مساحت زیربنا و اجزای اندامی حمامهای هر روستا به تناسب جمعیت همان روستا در نظر گرفته شده است (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۲۷، پوردیهیمی، ۱۳۷۸: ۶۳).

با توجه به قرار گرفتن این بناها در بافت روستایی و عدم نیاز به تجملات، و تناسب با روحیه-ی معنوی اهالی منطقه که اغلب افرادی مؤمن و دارای نگاهی ویژه به دنیای معنوی و آخرت هستند، بناهای مورد مطالعه دارای هیچگونه تزئیناتی نیست و تنها به کاربرد این بناها که همانا

شستشوی بدن و نظافت تن برای اجرای فرایض دینی است توجه شده (همان، ۲۷، شاطریان، ۱۳۸۸: ۴۳)، و تمامی اجزای ساختمان موجود در حمامها به نوعی مورد نیاز امور پاکیزگی بدن و مطابق با آئین و سنن و آداب و رسوم مرسوم در این آبادی‌هاست، که این ویژگی "پرهیز از بیهودگی" در اجزای ساختمان این بناها را به اثبات می‌رساند (همان، ۲۹-۲۸،).

"نیارش" (همان، ۲۹-۳۰)، در معماری گذشته‌ی ایران بسیار بکار می‌رفته است. نیارش به ایستایی، فن ساختمان و ساختمایه شناسی گفته می‌شده و معماران گذشته به نیارش ساختمان بسیار توجه می‌کردند (همان، ۳۰، نجفی، ۱۳۸۸: ۴۲-۴۱). آنها به تجربه، به اندازه‌هایی برای پوشش‌ها، دهانه‌ها و جرزها دست یافته، که همه بر پایه‌ی نیارش بدست آمده بود. "پیمون" اندازه-های خرد و یکسانی بود که در هر جا بدان نیازی بود بکار گرفته می‌شد و پیروی از این اصل هر گونه نگرانی معمار را درباره‌ی نا استواری ساختمان از میان می‌برد، چنانکه یک گلکار نه چندان چیره دست در روستایی دور افتاده می‌توانست با بکار بردن آن، پوشش گنبدی را به همان گونه انجام دهد که یک معمار کارآزموده می‌توانست. (پیرنیا، ۲۹: ۱۳۸۷).

نیارش در بناهای مورد مطالعه‌ی این پژوهش کاملاً مشهود است. با توجه به مقیاسها، اندازه‌ها، ابعاد و تناسب دقیق اجزای ساختمان بناها و ایستا بودن آنها پس از گذشت سالیان دراز و مقاومت در برابر بلایای طبیعی همچون زلزله‌های پیاپی و قدرتمند مانند زلزله‌هایی که مرکزشان در نزدیکی این منطقه بوده (بوئین زهرا و رودبار الموت) و دیگر زلزله‌های سالهای اخیر که یکی از آنها باعث تخریب برجهای خرقان گردید، و همچنین با توجه به عدم مرمت و نگهداری این بناها در چندین سال اخیر، همچنان برپا و استوارند، که این نشان از دانش قوی نیارش حمامهای مورد پژوهش این منطقه است.

در گذشته معماران تلاش می‌کردند ساختمایه‌ی مورد نیاز بنای مورد ساخت را از نزدیکترین جاها بدست آورده و حتی المقدور نیازمند به مصالح جاهای دیگر نبوده و خودبسند باشند (پیرنیا، ۳۱-۳۲: ۱۳۷۸، محجور، ۱۳۸۳: ۶۳). در این صورت هم کار ساخت شتاب بیشتری می‌گرفت و هم ساختمان با طبیعت پیرامون خود "سازوارتر" می‌گشت، همچنین هنگام نوسازی و مرمت همیشه ساختمایه‌ی بنا در دسترس بود. این ویژگی که مصالح ساختمان باید "بوم‌آورد" یا "ایدری" باشد را، "خودبسندگی" می‌نامیدند (همان، ۳۲، خاکپور، ۱۳۸۲: ۱۸۵). با توجه به مصالح بکار رفته در حمامهای منطقه که همگی از مصالح سنگ رودخانه‌ای و ملات شفته آهک و برای

اندود دیمه، از آهک و خاکستر چوب استفاده کرده اند، به وضوح می‌توان خودبسندگی را در ساختمایی این بناها دریافت.

با اینکه ویژگی "درونگرایی" در معماری ایرانی بیشتر مختص خانه‌ها و منازل است (پیرنیا، ۱۳۹۰: ۳۵-۳۶)، ولی در حمامها نیز این ویژگی هرچند جهت حفظ گرمای داخل حمامها رعایت شده ولی می‌توان چرخش و شکست راه‌پله‌های دالانی حمامها را به سمت دهلیز و سربینه تعبیری بر این باور دانست که این چرخشها و شکستها در میسر آنگاه بنا به دهلیز و حتی قرار گرفتن دهلیز در حد فاصل دالان ورودی و بینه، نه تنها برای حفظ گرمای محیط حمام است بلکه جهت کور کردن دید افراد رهگذر به داخل رختکن است (کیانی، ۱۳۹۵: ۱۴، پیرنیا، ۱۳۹۲: ۱۹۸-۱۹۹).

بطور کلی و خلاصه ویژگی‌های مشترک حمامهای منطقه، علاوه بر مردم‌واری، پرهیز از بیهودگی و نیارش عبارتند از بوم‌آور بودن مصالح بکار رفته در بناها از جمله سنگ رودخانه‌ای که با توجه به اقلیم منطقه و وجود رودخانه‌های دائمی و فصلی متعدد به وفور یافت می‌شود. نوع پوشش سقف که به صورت گنبد‌های کلبه‌بوده و هورن‌های مرکز آنها جهت تأمین نور داخل بناها. وجود سکوه‌های متعدد در دهلیز، بینه و گرمخانه و طاق‌های جناقی با عمق متفاوت. استفاده از اندود دیمه در گذشته در داخل بنا و جایگزین شدن ملات سیمان در اقدامات مرمتی بناها. ضمن اینکه در هیچ یک از حمامهای مورد بررسی، اثری از تزئینات داخلی و یا خارجی به چشم نمی‌خورد.

تصویر شماره یک (نگارنده، ۱۳۹۱)

تصویر شماره دو و شماره سه (نگارنده، ۱۳۹۱)

تصویر شماره پنج (نگارنده، ۱۳۹۱)

تصویر شماره چهار (نگارنده، ۱۳۹۱)

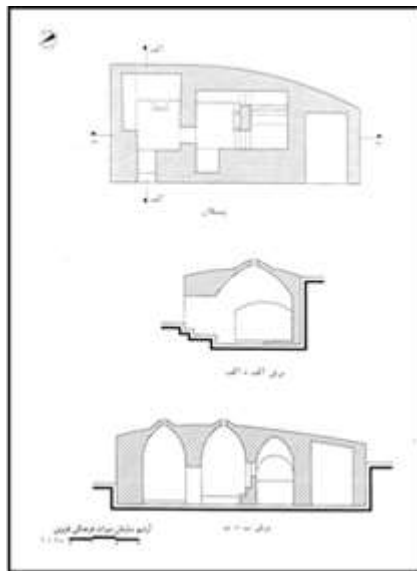
تصویر شماره هفت (نگارنده، ۱۳۹۱)

صویر شماره شش (نگارنده، ۱۳۹۱)

شکل شماره یک (آرشیو سازمان میراث فرهنگی قزوین) شکل شماره دو (آرشیو سازمان میراث فرهنگی قزوین)

شکل شماره سه (آرشیو سازمان میراث فرهنگی قزوین)

منابع

۱. کیانی، محمدیوسف، معماری ایران دوره‌ی اسلامی، (۱۳۷۹) سمت، تهران
۲. پیرنیا، محمدکریم، آشنائی با معماری اسلامی ایران (۱۳۸۷) سروش دانش، تهران
۳. پیرنیا، محمدکریم، سبک شناسی معماری ایرانی (۱۳۸۷) سروش دانش، تهران
۴. محمودی، عباسعلی، آب و بهداشت در اسلام (۱۳۷۰) نشر بهاران، چاپ اول تهران
۵. آیت الله زادی شیرازی، باقر، تخریب اثر تاریخی حمام خسرو آقا، (۱۳۷۴) مجله اثر، شماره ۲۵
۶. طبسی، محسن، بازخوانی وقفنامه و بررسی کالبدی مرکز محله علی‌قلی آقا، (۱۳۸۱) صفه، شماره ۵۳
۷. قیومی، مهرداد، حمام گنجعلی‌خان، (۱۳۷۸) رواق، شماره ۴
۸. ۸- حاجی قاسمی، کامبیز، حمام‌ها، (۱۳۸۳) جلد ۱۸ از گنجنامه، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی
۹. ملازاده، کاظم و مریم محمدی، بناهای عام‌المنفعه، (۱۳۷۹) تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی (حوزه هنری)
۱۰. رضی، هاشم، دین قدیم ایرانی از آغاز تا ظهور زرتشت، (۱۳۴۳) تهران، آسیا
۱۱. ملایی توانی، علیرضا و میثم غلامپور، حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجاریه (از آغاز تا مشروطه)، (۱۳۹۳) مطالعات تاریخ فرهنگی، پژوهشنامه اجتماعی ایرانی تاریخ، سال ششم، شماره ۲۱
۱۲. پوردیهیمی، شهرام، ساخت و ساز همساز با اقلیم (۱۳۷۸) مجله صفه شماره ۲۸
۱۳. شاطریان، رضا، اقلیم و معماری ایران، (۱۳۸۸) سیمای دانش، تهران

۱۴. پژوهشکده مردم شناسی، مجموعه مقالات همایش حمام در فرهنگ ایرانی، (۱۳۸۴) انتشارات

میراث فرهنگی گردشگری و پژوهشکده مردم شناسی، تهران

۱۵. رشید نجفی، عظیمه، حمام‌های تاریخی تبریز با همکاری فرامرز پارسی، (۱۳۸۲) انتشارات

آشنا

۱۶. محجور فیروز، حمام‌ها در شهرهای ایرانی اسلامی، (۱۳۸۲) کتاب ماه هنر، شماره ۵۷-۵۸

۱۷. خاکپور، منیره، معماری حمام در گیلان، (۱۳۸۲) کتاب ماه هنر، شماره ۵۷-۵۸

۱۸. کسمائی، مرتضی، اقلیم و معماری، (۱۳۸۳) انتشارات خاک، چاپ دوم، تهران

۱۹. حائری، رضا و دکتر محسن طبسی، بازشناسی تأثیر اقلیم بر ساختار و پوشش حمام‌های

صفوی، (۱۳۹۵) فصلنامه علمی-پژوهشی فقه و تاریخ هنر، سال دوازدهم، شماره ۴۸

۲۰. Spiritual Bathing: Healing , Arvigo, Rostia and Epstein Nadine 2003,

Calif: ,Rituals and Tradition From Around The World Berkeley

Celesital Arts.